

שעור יד: על גבי כירה

שבת לד ב – לה ב

הפרק השלישי והרביעי של מסכת שבת עוסקים באופנים בהם ניתן לאכול אוכל חם ולשתות חמין בשבת, מבלי להכשל במלאכת מבשל ותולדותיה. קיים ניגוד בסיסי בין הצורך לאפשר אכילת חמין בשבת משום עונג שבת, לבין החובה להמנע ככל האפשר מאיסור בישול בשבת, ולכן הסוגיות התלמודיות ובעקבותיהן ההלכה לדורותיה, יצרו מארג מורכב של קוי גבול עדינים בין האיסור למותר ולמצה בענין שימור חום האוכל בשבת. שעורנו יעקוב אחרי הבטים מסוימים של המורכבות הזו.

עיקרי השעור

- א. בישול, שהיה והטמנה: הלכות שהיה והטמנה קשורות לאיסור בישול. יש נטיה להקל בהן כדי לאפשר אכילת אוכל חם בשבת, שיש בה משום עונג שבת. שעורנו יתמקד בהעצמתו של היתר השהיה בשבת.
- ב. העברת תבשיל מעל הכירה: במקורות התנאיים נראה שאחת הפעולות הבסיסיות שנעשות בערב שבת עם חשיכה היה הסרת התבשיל מן הכירה והטמנתו לשם שמירת החום. איסור השהיה על גבי מקור חום מוסבר במשנת "אין צולין" כמקרה חריג שבו מודים בית הלל לבית שמאי שמלאכה הנמשכת מאליה לתוך שבת אסורה.
- ג. שמא יחתה: בתלמוד הבבלי מסבירים את איסור השארת המאכל לצליה ובישול בשבת בגזרה "שמא יחתה בגחלים" ולא כאיסור עצמי של מלאכה הנמשכת לשבת.
- ד. השהיה על גבי כירה: המשנה בתחילת פרק "כירה", מתירה להשהות תבשיל על גבי הכירה בתנאי שהכירה גרופה וקטומה. גריפה וקטומה דומה להסרת התבשיל מעל הכירה, כי היא מהווה סלוק של הכירה מתחת לתבשיל, כביכול.
- ה. שיטת חנניה: רבי חנניה, תנא ארץ ישראלי שירד לבבל והוא מאבות ההלכה הבבלי, קובע שדי בנתבשל כמאכל בן דרוסאי כדי להתיר השארת הצלי בתנור בערב שבת.
- ו. צמצום חומרת בית הלל: בעקבות שיטת חנניה, מפרשים את האיסור של בית הלל רק בתבשיל שלא נתבשל כל צרכו, ורק בחשש חיתוי.
- ז. קדרה חיה: קולא הנובעת מהעמדת בית הלל על פי שיטת חנניה ובחשש חיתוי בלבד היא, שבכל דבר שאין בו חשש חיתוי מידי, מקילים להתיר שהיה. כגון בקדרה חיה, שמתבשלת כל הלילה, או בדברים שחיתוי עלול להזיק להם.
- ח. חסורי מחסרא: כדי לפרש את משנת פרק כירה אליבא דחנניה, צריך להדחק ולפרש שהיא עוסקת רק בהחזרת התבשיל אל הכירה, ולכן אוסרת. אבל השהיה מותרת. כדי לפרש שגם הרישא עוסקת בהחזרה, צריך להוסיף מלים בדרך של "חסורי מחסרא".
- ט. בין תוכה לעל גבה: בכירה גרופה וקטומה, אין הבדל בין "תוכה" ל"על גבה". זהו חילוק הקיים רק בתנור במשנה ב'. אבל אם מפרשים את המשנה אליבא דחנניה, ויש היתר בשימוש בשבת גם בכירה שאינה גרופה וקטומה, אזי יש מקום לחלק בכירה כמו בתנור, בין ל"תוכה" לבין החזרה ל"על גבה".
- י. שתי כירות המתאימות: התוספתא שבה מוצגת מחלוקת רבי מאיר ורבי יהודה בדיון השהיה וחזרה בשתי כירות צמודות, שאחת גרופה וקטומה והאחרת אינה גרופה וקטומה, אינה יכולה להיות מוסברת אליבא דחנניה, ולכן נאלצת הגמרא ליצור מחלוקת בינה לבין התנא של משנתנו – אם היא מתפרשת אליבא דחנניה.
- יא. קטמה והובערה: מדברי רבי אושעיא ורבי יוחנן המתירים להשהות על גבי כירה שנקטמה והובערה מחדש, נראה שיש מסורת ארץ ישראלית המתירה השהיה בשבת, כשיטת חנניה.
- יב. שיטת רבי יוחנן ומעשי האמוראים: שלשה מאמרים של רבי יוחנן הנראים כסותרים זה את זה ניתנים ליישוב אם מסבירים שרבי יוחנן אכן סובר כחנניה, ואף מיקל בנתבשל כל צרכו יותר מרב, המתיר צלי כמאכל בן דרוסאי אך לא תבשיל שנתבשל כל צרכו. מתוך כך מתברר קיומה של מחלוקת אמוראים בבבל בהיקף היתר של שהיה, גם אליבא דחנניה.

- יג. מסקנת הסוגיה: הגמרא מציגה מחלוקת אמוראים למעשה בבבל, בין המתירים לבין האוסרים להשהות תבשיל שנתבשל כל צרכו ומצטמק ויפה לו. נראה שהאוסרים אוסרים גם אליבא דחנניה.
- יד. לסיכום הסוגיה: קיימת מחלוקת תנאים ובעקבותיה מחלוקת אמוראים, גם בבבל וגם בארץ ישראל, בדבר ההיקף של ההיתר הנובע מדברי בית הלל, שמותר להשהות בערב שבת מאכלים על האש. הגישה המצמצמת ביותר מפרשת שרק אם המאכל מבושל עד תום – ומצטמק ורע לו, מותר להשהותו על גבי כירה, ועד הגישה המקילה ביותר, המפרשת שאפילו אם הצלי נצלה כמאכל בן דרוסאי בלבד, והתבשיל עדיין לא התבשל כל צרכו – מותר להשהות. הדעות המקילות נסמכות ככל הנראה על כך שעיקר מלאכת הבישול נעשית בשלב הראשון של הצליה והבישול, ולכן ההמשך – כאשר המלאכה נעשית מאליה – אינו אסור.

שעור יד: כירה - שהיה

א. בישול, שהיה והטמנה

קיימות שתי אפשרויות לאכול בשבת אוכל חם. האחת, השארתו על מקור חום מערב שבת, והשניה, הטמנתו בדבר שישמור על החום בשבת. לאופן הראשון קוראים בספרות ההלכה, בעקבות המונח המופיע בגמרא: "שהיה"¹, ולאופן השני, על פי המונח המופיע במשנה: "הטמנה"². באופן כללי ניתן לומר, שהפרק השלישי במסכת שבת, פרק "כירה", עוסק בענייני שהיה, והפרק הרביעי, פרק "במה טומנין", עוסק בענייני הטמנה. קשה לנתק בין דיני שהיה והטמנה לבין ההגדרות הבסיסיות ופרטי ההלכות של מלאכת מבשל, אולם אנו נשתדל בשעורנו זה להתמקד אך ורק בענייני שהיה. הלכות בישול והלכות הטמנה יידונו במקומן, בשעורים הבאים.

חשוב להדגיש כבר בפתיחת השעור, שביסוד הלכות שהיה והטמנה בשבת, עומד הרצון לקיים סעודות שבת בדרך של עונג, ובכלל זה נכללת הדרישה לאפשר אוכל ושתיה חמים בשבת. כנגד זה, עומדים החששות האיסוריים, הקשורים בראש ובראשונה לאיסורי בישול ולאיסור הבערה. חכמים התנגדו בתוקף להשבתת עונג השבת מפני החששות האיסוריים. כשם שחייבו הדלקת נר שבת, על אף החששות של הטיה, תיקון הנר וטלטולו, כך חייבו גם הטמנת חמין לשבת. ידועה מליצתו של ר' זרחיה הלוי בספר המאור:

יש אומרים כי תקנת רבותינו היא לענג את השבת בחמין / וכל מי שאינו אוכל חמין / צריך בדיקה אחריו אם הוא מין / ואם מת יתעסקו בו עממין / ולהזמין לבשל להטמין ולענג את השבת ולהשמין / הוא המאמין וזוכה לקץ הימין / ויש מן החכמים האומרים על השמאל שהוא ימין / אנו קורין עליהם מי יתן החרש תחרישון ותהי לכם לחכמה.³

ב. העברת תבשיל מעל הכירה

בתוספתא במסכת סוכה, ישנו תיאור של התקיעות בערב שבת, המסדירות את פעולות ההכנה האחרונות לפני כניסת השבת. בתוך הסדר הזה מופיע גם ענין הכנת החמין:

כיצד שלש [תקיעות] להבדיל בין קדש לחול? חזן הכנסת נוטל חצוצרות ועולה לגג גבוה שבעיר. נוטל לקרות [=לתקוע]: **מעברין תבשיל מגבי כירה**, וטומנין לו מיחם, ומדליקין לו את הנר. גמר מלקרות: אפילו מיחם בידו אין טומנו אלא מניחו בארץ, אפילו נר בידו אין נותנו על גבי מנורה אלא מניחו על גבי הארץ...⁴

מן התוספתא הזאת משתמע, שאין משאירים את התבשיל על גבי הכירה, אלא מסירים אותו ממנה לפני שבת. את התבשיל החם היו מטמינים. כך גם משתמע מן המשנה האחרונה בפרק במה מדליקין. בין הפעולות המוזכרות בערב שבת עם חשיכה, מופיעים עירוב, מעשר, הדלקת הנר והטמנת החמין.

שלשה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשכה: עשרתם ערבתם הדליקו את הנר. ספק חשכה ספק אין חשכה: אין מעשרין את הודאי, ואין מטבילין את הכלים ואין מדליקין את הנרות, אבל מעשרין את הדמאי ומעברין וטומנין את החמין.⁵

בחלק השני של הפרק הראשון, נחלקו בית שמאי ובית הלל במלאכות שמתחילים בעשייתן בערב שבת, והן נמשכות מאליהן במהלך השבת. באופן כללי, בית שמאי אוסרים ובית הלל מתירין להתחיל עד סמוך לחשיכה ממש. אולם, יש שני נושאים שבהם מודים הבתים זה לזה. בית שמאי מודים לבית הלל שטוענים קורות בית הבר ועיגולי הגת, ובית הלל מודים לבית שמאי שאין צולין בשר בצל וביצה עם חשיכה, באופן שהצליה תמשך לתוך השבת:

אמרו בית שמאי לבית הלל: אין אתם מודין שאין צולין בשר בצל וביצה בערב שבת עם חשיכה אלא כדי שיצולו? אף דיו סמנין וכרשנין כיוצא בהן. אמרו להן בית הלל: אי אתם מודין שטוענין קורות בית הבר ותולין עגולי הגת ערב שבת עם חשיכה? אף דיו סמנין וכרשנין כיוצא בהן. אילו עמדו בתשובתן ואילו עמדו בתשובתן. אלא שבית שמאי אומרים: ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, שתהא כל מלאכתך גמורה מערב שבת. ובית הלל אומרים: ששת ימים תעבד מלאכה עושה אתה כל ששה.⁶

¹ שבת לו ע"ב

² שבת ד משנה א

³ המאור הקטן, שבת פרק ג'. דף ט"ז ע"ב מדפי הרי"ף. דברי ר' זרחיה הלוי מכוונים כלפי המינות הקראית. הקראים נמנעו מאוכל חם בשבת. אולם יתכן שבדבריו יש גם רמיזה ביקורתית כלפי שיטות מחמירות בין הגאונים והראשונים. קדמו לקראים באיסור זה גם חלק מן הסתות בימי בית שני. עי' בהקדמתו של ספראי לפירוש משנת שבת.

⁴ תוספתא סוכה ד יב.

⁵ שבת ב משנה ז.

⁶ תוספתא שבת א הל' כ-כ"א

בשעור שבו עסקנו בסוגיה זו,⁷ ביארנו, שיש מספר גישות להסבר המחלוקת בין בית שמאי ובית הלל. מן התוספתא ומן הירושלמי עולה, שהמחלוקת נובעת מן השאלה אם מותר שמלאכה תיעשה מאליה בשבת. לדעת בית שמאי, האיסור הוא על היעשות המלאכה, ולא על האדם העושה. ואילו לדעת בית הלל, האיסור הוא רק על האדם. אסור שאדם יעשה מלאכה, אך אין איסור שמלאכה תיעשה מאליה.

בבבלי, נמצא הסבר אחר: המחלוקת היא בענין שביתת כלים. בית שמאי סבורים שכשם שנאסרה מלאכה על האדם ובני ביתו, עבדיו ובעלי החיים שלו: "שורך וחמורך", כך נאסרה המלאכה גם על כליו. ואילו בית הלל אינם סבורים שיש חיוב שביתה על הכלים.

בהנחה שבית הלל חולקים על ההנחה העקרונית של בית שמאי, בין אם מדובר באיסור היעשות מלאכה ובין אם מדובר בשביתת כלים, יש למצוא מהו הטעם של בית הלל לאיסור צלית בשר בצל וביצה. הירושלמי מסביר זאת כך:

בית שמאי אמרו לבית הלל דבר אחד ולא יכלו להשיבן, אמרו בית שמאי לבית הלל: אין אתם מודין לנו שאין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו כל צורכן מבעוד יום? ולא יכלו להשיבן. אמר רבי זעירא: אילולי דלא מעלה רישי בני אריותא הוינא אמר טעמא, תמן בצל בשר וביצה דרכן להתהפך, הכא מה אית לך מימר?⁸

לדעת רבי זעירא, ההבדל בין בשר בצל וביצה שנאסרו גם לדעת בית הלל, לבין שאר הדברים, שאותם בית הלל מתירים, הוא בכך ש"דרכן להתהפך". כלומר, בעוד ששאר הדברים המוזכרים במשנה ובתוספתא, אדם מתקין אותם בתחילה, מניח אותם והם ממשיכים להעשות מעצמם בלא כל צורך בהתערבות של האדם, הרי שצלי המונח על גבי גחלים או בתנור, דורש בדרך כלל המשך טיפול של האדם כל זמן הצליה: מהפכים בו כדי שיצלה היטב מכל צדדיו ולא ישרף או ישאר נא מצד אחד.

רבי זעירא לא טען שיש חשש "שמא יהפך" אלא תיאר את אופי המלאכה כ"דרכן להתהפך". דומה הדבר להסברו להיתר של בית שמאי בקורות בית הבד, שהותרו מפני ש"הותחל בכל טיפה וטיפה". פירושו של דבר, שעיקרה של המלאכה כבר נעשתה מערב שבת ולכן בית שמאי אינם סבורים שיש בכך איסור מלאכה בשבת. דברי רבי זעירא מתפרשים מההיבט של מהות המלאכה ולא מן ההיבט של הגזירה, גם אליבא דבית הלל. לדעת רבי זעירא, גם בית הלל אוסרים מלאכה הנעשית מאליה בשבת, אם זה סוג של מלאכה שבו באופן רגיל יש מעורבות גבוהה של האדם בתהליך, ולא רק בהפעלת המלאכה בתחילתה.

ניתן לסווג את מלאכות השבת לשלשה סוגים. הסוג האחד הוא הסוג של מלאכות שבהן המעשה והתוצאה צמודים זה לזה. כגון, מלאכות קוצר וכותב. סוג אחר, שבו המעשה והתוצאה רחוקים זה מזה עד מאד, ואין לאדם בכלל אפשרות להתערב בתוצאה, כגון מלאכת זורע. המעשה הוא הנחת הזרע בארץ, התוצאה, שהיא השתרשות של הזרע וצמיחתו, תלויה בחסדי שמים. אפשר לעצור את התהליך באמצעו או אפילו בראשיתו, להוציא את הזרע מן הארץ מבלי שנעשה בו כל שינוי. הסוג השלישי הוא מלאכת מבשל, שבו יש קשר מידי בין המעשה והתוצאה, אך הוא קשר תהליכי. כלומר, התבשיל מתחיל להתחמם ולהתבשל מייד, אולם השלמת התהליך אורכת זמן, ובכל שלב של הזמן הזה הוא מתקדם. דבר זה מחייב הגדרה מהי בדיוק המלאכה, וכן, מודעות לכך שזו "מלאכה מתמשכת", שיש בה מקום למעורבות של האדם גם בתהליך ולא רק בתחילתו.

התפיסה הזאת מתאימה לגישה של הירושלמי גם בהלכות אחרות של שבת. הירושלמי אינו מבחין חדות בין מלאכות אסורות מדאורייתא לבין גזירות דרבנן שמא יעשה מלאכות דאורייתא, אלא הוא מכיר בקיומם של איסורי שבת מהותיים, שאינם נכנסים תחת אחת משתי הקטגוריות האלה, והאם איסורי ה"שבות"⁹ יתכן שיש לפנינו בדעת רבי זעירא עמדת ביניים בדעת בית הלל, הגורסת שיש איסור שבות בסוג זה של מלאכה, אף כי אין המבשל עושה מלאכה במו ידיו בשבת. בלשונו של רבי יוסי: "לצלוחו אין את יכול, שלא יהא כצולה בשבת".¹⁰

ג. שמא יחתה

בבבלי הסבירו את איסור השהיה כאיסור דרבנן, גזירה המונעת מלאכה דאורייתא:

מאן תנא להא, דתנו רבנן: לא תמלא אשה קדרה עססיות ותורמסין ותניח לתוך התנור ערב שבת עם חשכה. ואם נתנן -

⁷ שעור ז: שביתת כלים.

⁸ ירושלמי שבת א ה, ג ע"ד

⁹ לביאור העניין בעקבות י.ד. גילת ראו ספראי, משנת ארץ ישראל, שבת חלק א', עמ' 59 - 60

¹⁰ ירושלמי שבת א יא, ד ע"ב. ע"י בפירוש הפני משה.

למוצאי שבת אסורין בכדי שיעשו. כיצא בו, לא ימלא נחתום חבית של מים ויניח לתוך התנור ערב שבת עם חשכה, ואם עשה כן - למוצאי שבת אסורין בכדי שיעשו. לימא בית שמאי היא ולא בית הלל? אפילו תימא בית הלל, גזירה שמא יחתה בגחלים.¹¹

בבבלי מפורש שהאיסור, לדעת בית הלל, אינו איסור דאורייתא, אלא רק גזירה: "שמא יחתה". באופן עקרוני, אין הבדל בין צלית בשר לשרית דיו, אולם מכיון שבצלית בשר יש חשש שיחתה, אסרוהו בגזירה דרבנן. נשוב ונעיין במשנה לאור שני הפירושים המוצעים:

אין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו מבעוד יום, אין נותנין פת לתנור עם חשכה ולא חררה על גבי גחלים, אלא כדי שיקרמו פניה מבעוד יום. רבי אליעזר אומר: כדי שיקרום התחתון שלה. משלשלין את הפסח בתנור עם חשכה, ומאחיזין את האור במדורת בית המוקד. ובגבולין - כדי שתאחוז האור ברחבן. רבי יהודה אומר: בפחמין כל שהוא.¹²

הבבלי מפרש כך: בגבולין האיסור הוא גזירה דרבנן, שבות. במקדש הקלו באיסורי שבות שונים, כי "כהנים זריזין הן"¹³ ואין חשש שיבואו לידי עשית מלאכה. אבל בגבולין אסרו, אלא אם כן הגיעו הצלי, הפת הנאפית, או האש במדורה, למצב שבו אין חשש שהאדם יצטרך לטפל בהם בשבת. רק כאשר עיקרו של הצלי נצלה מבעוד יום, פניה של הפת קרמו, והאש כבר אחזה ברוב העצים שבמדורה, הותר להשאירם לשבת. לעומת זאת, הירושלמי אינו מזכיר את החשש "שמא יחתה".¹⁴

מתני' משלשלין את הפסח לתנור כו' תמן תנין: 'חשיכה יצאו וצלו את פסחיהן', ואת אמר הכין? אמר רבי יוסי: חבורות זריזות הן. פסח מחזירו את שלם ואין את מחזירו מחותך. רבי שמואל בשם רבי זעירא: מפני פסולו. אמר רבי יוסי: ויאות, לאוכלו אין את יכול דכתיב 'אל תאכלו ממנו נא', לצלותו אין את יכול שלא יהא כצולה בשבת, מתוך שאת אומר שהוא מותר אף הוא אינו צולה אותו כל צרכו מבעוד יום. מתוך שאת אומר לו שהוא אסור אף הוא צולה אותו כל צרכו מבעוד יום.¹⁵ נראה, שיש בירושלמי ממד איסורי בעצם התקיימותה של מלאכת הצליה בשבת, גם אם האדם אינו עושה מעשה בידיים בשבת. הירושלמי מקשה ממשנת פסח שחל בשבת למשנת פסח שחל בערב שבת. אצלנו נאמר ש"משלשלין את הפסח לתנור עם חשכה" – משמע שפסח שנשחט בערב שבת ימשיך ויצלה בשבת, ואילו בפסחים נאמר שפסח שנשחט בשבת, אין צולין אותו עד מוצאי שבת. הנחת היסוד של הסתירה הזאת היא שצליה הנמשכת בשבת דומה לצליה המתחלת בשבת! דברי רבי יוסי, "חבורות זריזות הן" מתפרשים בעקבות הבבלי כהסבר מדוע אין חוששים ל"שמא יחתה", אולם בהקשרם בירושלמי מובנם אחר: זהו הסבר מדוע ניתן להניח שהם יזדרזו לצלותו כל צרכו לפני שבת. וכך מבואר מדברי רבי יוסי: "לצלותו אין את יכול שלא יהיה כצולה בשבת ... מתוך שאת אומר לו שהוא אסור, אף הוא צולה אותו כל צרכו מבעוד יום."

בין כך ובין כך, יש לסכם את ההלכה כפי שהיא מופיעה בתוספתא גם אליבא דבית הלל:

לא תמלא אשה קדרה ותרמוסין ועססיות ותתן לתוך התנור בערב שבת עם חשיכה. אם נתנה, למוצאי שבת אסורין עד כדי שיעשו. לא ימלא נחתום חבית מים ויתן לתוך התנור בערב שבת עם חשיכה. אם נתן, למוצאי שבת אסורין עד כדי שייחמו.¹⁶

נמצא, שאין כל היתר להשאיר דבר מאכל או משקה על גבי מקור חום פעיל ברמת "תנור" עם כניסת השבת, גם לפי שיטת בית הלל. אלא אם כן כבר נסתיים בישולו לגמרי.

מתוך כך מובן, מדוע בתיאור סדר ההכנות לשבת, מתוארת הפעולה של הסרת התבשילים מעל הכירה והטמנת הקדירות כדי לשמור על חומן לשבת.

זאת ועוד, משמע שהאיסור אינו רק להשאיר על מקור חום, אלא גם שמה שהושאר באיסור, נאסר בשימוש כל השבת ואין להוציאו מן התנור במהלך השבת.¹⁷

ד. השהיה על גבי כירה

המשנה בפרק שלישי, מציעה פתרון לשמירת החום של התבשיל בערב שבת: השארתו על גבי הכירה.

¹¹ שבת יח ע"ב.

¹² שבת א משנה י - י"א

¹³ שבת כ ע"א

¹⁴ הגם שמפרשי הירושלמי פירשוהו על פי סוגית הבבלי, אין הכרח לפרש כך.

¹⁵ ירושלמי שבת א ב ע"א

¹⁶ תוספתא שבת ג, הל' א-ב

¹⁷ זו היא שיטת ארץ ישראל, כדברי א. גולדברג בפירושו למשנה זו.

כירה שהסיקה בקש ובגבבא נותנים עליה תבשיל. בגפת ובעצים, לא יתן עד שיגרף או עד שיתן את האפר. בית שמאי אומרים: חמין אבל לא תבשיל, ובית הלל אומרים: חמין ותבשיל. בית שמאי אומרים: נטלין אבל לא מחזירין, ובית הלל אומרים אף מחזירין. תנור שהסיקהו בקש ובגבבא לא יתן בין מתוכו בין מעל גביו. כופח שהסיקהו בקש ובגבבא הרי זה ככיריים בגפת ובעצים הרי הוא כתנור.¹⁸

המשנה דנה בשלשה כלים שמבשלים על גביהם או בתוכם: הכירה, שהיא הקלה מכולם, הכופח, האמצעי, והתנור, שהוא החמור שבהם.¹⁹ אין שום היתר לתת תבשיל לתנור, בין בתוכו בין על גביו. כופח שהוסק בגפת ועצים דינו כתנור. ואילו כופח שהוסק בקש וגבבה, וכיריים, שהוסקו בגפת ועצים, מותרים אם נגרפו ונקטמו. על כירה שהסיקהו בקש וגבבה התיירו לתת תבשיל, גם אם לא גרפוה. נראה, שההנחה היא שהקש והגבבה כבים והולכים, ואין הם מקור חום משמעותי. לעומת זאת, גפת ועצים, שיכולים להמשיך לבעור ולבשל בשבת באופן משמעותי, לא התיירו להשאיר על גביהם תבשיל, אלא אם יגרפו ויקטמו.

הגריפה והקטימה הן פעולות המקבילה להסרת התבשיל מעל גבי הכירה: מה לי אם נטל את התבשיל מן הכירה, מה לי אם נטל את הכירה מתחת התבשיל. בכך שגרף וקטם את הכירה, מנע את אפשרות המשך הבישול על גביה.

יש במשנה שתי מחלוקות בין בית שמאי לבין בית הלל. בית שמאי אוסרים לתת תבשיל אפילו על גבי כירה גרופה וקטומה, וגם מה שהתירו, לא התיירו אלא "לתת", ולא "להחזיר". בית הלל מתירים גם לתת וגם להחזיר. מה פירוש "נותנים" שבמשנה ומה פירוש "מחזירין"? ומהו היחס שבין משנה זו להלכת צליה שבפרק הראשון, שבה הסכימו בית שמאי ובית הלל לאסור?²⁰

מלשון התוספתא ניתן לברר כוונת המשנה:

כירה שהסיקה בגפת ובעצים סומכין לה ואין מקיימין עליה עד שתהא גרופה וקטומה. גחלים שעממו או שהדליק עליהם נעורת של פשתן הרי הן כקטומות. שתי כירים המתאימות אחת גרופה וקטומה ואחת שאינה גרופה וקטומה, מקיימין על גבי גרופה וקטומה [ואין מקיימין על גבי שאינה גרופה וקטומה]. ומה הן מקיימין עליה? בית שמאי אומרים: אין מקיימין עליה כלום. ובית הלל אומרים חמין אבל לא תבשיל. עקר את המחם, הכל מודים שלא יחזיר דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: בית שמאי אומרים חמין אבל לא תבשיל, ובית הלל אומרים חמין ותבשיל. עקר: בית שמאי אומרים לא יחזיר ובית הלל אומרים יחזיר.²¹

להלן עוד נשוב ונדון בפרטי ההלכות שבתוספתא זו. לענייננו חשוב שבתוספתא הוחלף הביטוי "נותנים" שבמשנה בביטוי "מקיימין". כלומר, משאירים על גבי הכירה בערב שבת.

הבנה זו מפורשת בירושלמי כפירוש למשנה:

"כיני מתניתא: מקיימין עליה תבשיל"²²

כלומר: מותר להשאיר את החמין או אף את התבשיל ולא להסירו מעל הכירה עם חשיכה, כאשר אין בכירה שום אופן של המשך בישול אלא רק שמירה על החום. דבר זה מובטח אם הכירה היא כירת קש וגבבה, או בכירת גפת ועצים, על ידי גריפה וקטימה, פעולה המקבילה להסרת התבשיל והטמנתו.

מן התוספתא נראה שהמושג "חזרה" פירושו החזרת החמין או התבשיל אל הכירה לפני חשיכה, שכן אין מדובר בה כלל בשבת עצמה. ביאור הדבר כך הוא: מכיון שאסור, גם לדעת בית הלל, להתחיל בישול בערב שבת, באופן שימשך בשבת עצמה, לא התיירו להחזיר דבר שנעקר מן הכירה אפילו בערב שבת, כי הדבר נראה כהתחלת בישול. לדעת רבי יהודה, בכירה שאין בה שום צד של בישול, וההנחה על גביה יש לה ערך של הטמנה לשמירת החום בלבד, מותר לדעת בית הלל גם להחזיר את שעקר. בית שמאי אוסרים אפילו את זה. אין עדות במשנה או בתוספתא, שמדובר על החזרת החמין או התבשיל אל הכירה בשבת עצמה. החזרת החמין או התבשיל אל מקור החום בשבת, שייכת כבר לאיסורי בישול עצמם, ובזה כלל לא דנו במשנתנו ובתוספתא, כאן אין מדובר אלא על המעשים של ערב שבת עם חשיכה.

מן התוספתא אפשר להבין גם את סיבת ההבדל בין חמין לבין תבשיל:

¹⁸ שבת ג משנה א.

¹⁹ לתיאורם של שלשת הכלים וציוריהם עי' בפירוש ספראי למשנה זו.

²⁰ ספראי מפרש שמשנת פרק ראשון ומשנתנו חלוקות ומשקפות מסורות שונות. להלן יתבאר שאין צורך ליצור הפרדה זו.

²¹ תוספתא שבת פרק ב הי"א – י"ג.

²² ירושלמי שבת ג' א', ה ע"ג.

השן] כח תבשיל על גבי כירה וקדש עליו היום: בשוגג יאכל במזיד לא יאכל. במי דברים אמורים? בתבשיל שלא בשל כל צרכו וחמין שלא הוחמו כל צרכן, אבל תבשיל שבשל כל צרכו וחמין שהוחמו כל צרכן, הרי אילו מותרין. רבי יהודה אומר: חמין שהוחמו כל צרכן הרי אילו מותרין מפני שרע להם, אבל תבשיל שבשל כל צרכו, כל המצטמק ויפה לו, כגון כרוב ופול ובשר טרוף אסור, וכל המצטמק ורע לו מותר.²³

אין היתר להשאיר על הכירה דבר שימשך ויתבשל בשבת. אם עשה כן, דינו של התבשיל כדן דבר שנעשה באיסור בשבת: בשוגג יאכל, במזיד לא יאכל.²⁴ אולם אם מדובר בדבר שכבר התבשל כל צרכו בערב שבת, אזי אין בהשארותו בשבת איסור. שכן השארותו על גבי הכירה אינה אלא לצורך שמירת החום.²⁵ בענין זה יש הבדל ברור בין חמין, כלומר מים חמים, לבין תבשיל. מים, משרתחו, שוב אין שום תועלת בהמשך בישולם, ואדרבה, הם מתאדים והולכים. יש צורך רק לשמור על החום. לכן, אין מניעה להשאירם על הכירה במגבלות שהוזכרו במשנה: סוג חומר ההסקה, ואופן סילוק האש הפעילה: גריפה וקטימה. לעומת זאת, תבשיל, גם אם התבשל כבר כל צרכו, עדיין יש תועלת בהמשך בישולו, שכן הוא "מצטמק ויפה לו". ולכן, האיסור עודנו קיים. רק אם התבשיל הוא תבשיל ש"מצטמק ורע לו", הוא דומה לחמין ואפשר להשאירו על גבי הכירה.

נחזור ונדגיש כי יש להבחין בין האיסור של העשות מלאכת בישול מאליה, לבין החשש של שמא יחתה שהיא נגזרת של מלאכת הבערה. החששות שבהם מדובר בתוספתא, כולם קשורים לבעיות הבישול, ולא לחשש חיתוי.

מן הדברים הללו מסתבר, שבדרך כלל סיימו את הבישול לשבת לפני חשיכה. מכאן ואילך, לא ניתן היה עוד להמשיך בפעולות של בישול, צליה או אפיה.

ואכן, כך עולה מהדין בין רבא לאבבי בענין הטמנה:

אמר רבא: מפני מה אמרו: אין טומנין בדבר שאינו מוסיף הבל משחשכה - גזרה שמא ירתיח. אמר ליה אבבי: אי הכי, בין השמשות נמי ניגזר! אמר ליה: סתם קדירות ורתחות הן.²⁶

"סתם קדירות ורתחות הן", והחמין והתבשיל מוכנים לאכילה. מה שייאכל מיד בסמוך, בסעודת הערב, מושאר על הכירה עד הסעודה, כדי שישמר חומו. מה שמיועד למחר, מוסר מן הכירה או מוצא מן התנור ומוטמן בחומרים שמשמרים את החום.

כך נראית תמונת המציאות ועמדת ההלכה של המקורות התנאיים העיקריים בענין כירה.

ה. שיטת חנניה

בניגוד לכל מה שנאמר עד כאן, מופיעה בבבלי שיטה אחרת של התנא חנניה, מן הדור האחרון של התנאים.²⁷

תניא, חנניא אומר: כל שהוא כמאכל בן דרוסאי מותר להשהותו על גבי כירה, ואף על פי שאין גרופה וקטומה.²⁸ שיטתו של חנניה מנוגדת למשתמע מן המשניות ומן התוספתא. אולם אמוראי בבל פירשו על פיה גם את המשנה, בניגוד למשמעה הפשוט:

משנה: אין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו מבעוד יום... וכמה? אמר רבי אלעזר אמר רב: **כדי שיצולו מבעוד יום כמאכל בן דרוסאי**. איתמר נמי, אמר רב אסי אמר רבי יוחנן: כל שהוא כמאכל בן דרוסאי - אין בו משום בישולי נכרים. תניא, חנניא אומר: כל שהוא כמאכל בן דרוסאי מותר להשהותו על גבי כירה, ואף על פי שאין גרופה וקטומה.

כאשר רב מפרש "אלא כדי שיצולו" בשיעור של "מאכל בן דרוסאי", הוא משנה באופן קיצוני את מובנה הפשוט של המשנה. עד כאן הבנו, שאין היתר, גם לבית הלל, להמשיך בכל פעולה משמעותית של בישול אחרי כניסת השבת. ובזה שונה דין בישול משאר המלאכות המתמשכות לתוך השבת, שגם בית הלל מודים בו לבית שמאי.

²³ תוספתא שבת ב יד.

²⁴ בסוגייתנו נדון בהרחבה גם הנושא של שימוש בדבר שנעשה באיסור בשבת. כבר ראינו את הדעה שנאסר במוצאי שבת עד בכדי שיעשה, וכאן רואים את ההבחנה בין שוגג ומזיד. אמנם, הנושא הזה בכללותו קובע מקום לעצמו ולא נעסוק בו בשעור זה.

²⁵ לשון הרשב"א, לז ע"ב: "דחמין הוו כלל למצטמקים ורע להם ותבשיל השינוי עמהם הוי כלל למצטמקים ויפה להם".

²⁶ שבת לד ע"א

²⁷ מקובל לומר שזהו חנניה בן אחיו של רבי יהושע, שירד לבבל והקים שם מרכז תורה מתחרה למרכז הגלילי. אם כן הוא, אזי הוא אביה של תורת בבל בסוגיה זו. (עי' הרב בנימין לאו, חכמים ג', ובפירוש ספראי למשנתנו)

²⁸ בבלי, שבת י"ט ב'

לפי רב, אפשר להמשיך את הבישול והצליה בשבת, בתנאי שהתבשיל הגיע לרמת "בן דרוסאי", שהוא שליש או מחצית בישול, קודם לחשיכה.²⁹

משתמע מן הגמרא שהיתרו של רב נסמך על דברי רבי חנניה, הגורס שמותר להשאיר על גבי כירה שאינה גרופה וקטומה דבר שנצלה כמאכל בן דרוסאי.

הדעה של רבי חנניה מוסברת בעזרת מובאה מדברי רבי יוחנן בהלכות בישולי נכרים. מדברי רבי יוחנן לגבי בישולי נכרים משמע, שמה שנצלה כמאכל בן דרוסאי, הרי הוא כמבושל. ומה שממשיך להתבשל לאחר מכן, גם אם זה "יפה לו", אינו נחשב כבר לעיקר מלאכת הבישול, אלא להשלמתה.³⁰ לכן, השלמה כזאת איננה נחשבת לאסור את התבשיל אם נעשתה על ידי נכרי, מדין בישולי נכרים. ולכן גם אינה נחשבת לבישול בשבת.

השאלה הנשאלת כמובן, לפי הבנת הבבלי את האיסור, להיכן נסתלק חשש החיתוי או ההיפוך בצלי, שגרם לבית הלל לאסור המשכת הבישול? והרי, אם על התבשיל להגיע עוד משליש או מחצית בישול ועד גמר בישולו, יש לחשוש עדיין לחיתוי ולהיפוך!

יש שתי אפשרויות לפרש את דברי חנניה:

א. היות וחשש חיתוי או היפוך הוא איסור דרבנן, אזי אם אין איסור דאורייתא בבישול עצמו, כי מעבר למאכל בן דרוסאי כבר לא נחשב בישול מן התורה, לא אסרו חכמים שמא יחתה. שאם כן היה הדבר כמין גזירה לגזירה.

ב. חנניה לא סבר שבית הלל אסרו מדין חשש חיתוי, אלא שהם סברו שבית הלל מודים לבית שמאי, שבדין בישול יש להחמיר כדעת בית שמאי בשאר מלאכות הנמשכות לשבת, כדוגמת שריית דיו וסמנים וכרשינים. ההיתר של בית הלל בנצלה כמאכל בן דרוסאי דומה להיתר של בית שמאי המודים לבית הלל בקורות בית הבד. שם, פירש רבי זעירא, שמכיון שכבר הותחל "בכל טיפה וטיפה", וכל טיפה כבר כביכול זזה ממקומה בערב שבת, המשך הסחיטה בשבת אינו אסור. הוא הדין לגבי הצליה אליבא דבית הלל, כיון שבשלב של בן דרוסאי, כבר נעשה מעשה צליה בכל חלקי הבשר או הבצל והביצה, שוב אין למנוע המשך הדבר בשבת עצמה. ובזה יתכן שאפילו בית שמאי יודו לבית הלל, במידה מסוימת, כפי שהודו להם בקורות בית הבד ועיגולי הגת.

יש עדיפות לפירוש השני על פני הראשון, משתי סיבות: ראשית, במקורות התנאיים לא מוזכר כלל חשש חיתוי או היפוך הצלי בידי אדם. האמוראים הם אלו שמציעים טעם זה כנימוק לבית הלל, אך בהסתייגות, המבוססת על ידיעתם שבית הלל לא השתמשו בעצמם בנימוק זה כדי לדחות את טענת בית שמאי כנגדם. לכן לא נראה שחנניה התנא, הסתמך על כך שמדובר כאן בגזירה דרבנן.

שנית, גם אם סוברים שאין אמורים גזירה לגזירה, למדנו בשעור בענין הגזירות,³¹ שיש גזירות שאומרים בהן "כולה חדא גזירה היא". הדוגמה שלפנינו היא מן הדוגמאות המובהקות שמתאים לומר בהן כך. סביר לומר, שאסרו שהיה על גבי כירה באופן שתמשיך לבשל בשבת, בלי הבחנה ברמת הבישול ושיעורו. והיתרו רק אם אין מבשל כלל, אלא מתכוון לשמור על החום עד הסעודה.

לפיכך נראה, שיש לפנינו מחלוקת יסודית בין התנאים, מה נחשב להמשך בישול. רבי מאיר ורבי יהודה, וכך גם סתמי המשניות במסכת שבת, בסוף פרק ראשון ובתחילת פרק שלישי, רואים בכל תהליך שיש בו השבחת התבשיל משום בישול, ולכן אסרוהו בשבת לכולי עלמא. כך משמע מפשטי המשניות והתוספתא. ואילו חנניה סובר שדבר שנצלה כמאכל בן דרוסאי הריהו כמבושל, ומכאן ואילך אין זו אלא השלמת המלאכה, שאין מניעה להמשיכה בשבת. דעת רבי חנניה התקבלה להלכה אצל האמוראים, בעיקר בבבלי. להלן נראה שבתלמוד הבבלי, חיפשו דרך להתאים את ההלכות שבמשנה ובתוספתא, לדעת חנניה, במידת האפשר.

אמוראים בירושלמי עדיין לא מקבלים את ההלכה של חנניה:

²⁹ זו מחלוקת הראשונים בשעור מאכל בן דרוסאי. לדעת רש"י, שבת כ' ע"א, ד"ה בן דרוסאי, "לסטם היה ומבשל בישולו שלישי". הרמב"ם בפ"ט ה"ה מהלכות שבת מזכיר "חצי בישולו". בכל אופן, יש עדיין המשך של הבישול, שהוא התהליך של "מצטמק ויפה לו", ואחר כך, השלב שמגיע ל"מצטמק ורע לו". כך הוא תיאור התהליך של התבשיל בספרות הראשונים והפוסקים. אמנם יש לשים לב, שבמשנה ובגמרא אין תאור רצוף של תהליך שראשיתו ב"מאכל בן דרוסאי", אחריו ממשיך ל"מצטמק ויפה לו" וכו' מפני שיש כאן שתי מערכות מידה שונות. "מאכל בן דרוסאי" הוא שעור צליה. ואילו "מצטמק" הוא שעור בתבשיל. עד היום, מקובל לאכול צלי ברמות שונות של צליה, ודווקא אניני טעם, ולא רק שודדים כבן דרוסאי, מחשיבים צלי של בשר כאשר הוא צלוי באופן חלקי ביותר. לעומת זאת, תבשיל אמור להיות "מבושל כל צרכו".

³⁰ ההשוואה בין דין בישולי נכרים בעבודה זרה לבין דין בישול בשבת איננה פשוטה. בהלכות עבודה זרה מוצאים קולות רבות שביסודן עומדת העובדה, שאם ישראל עשה חלק מן הבישול, די בכך כדי להתיר את התבשיל מאיסור בישולי נכרים. לעומת זאת בהלכות שבת, בישול חלקי אף הוא נחשב לבישול. עיי' בעבודה זרה ל"ח א'-ב', ובמנחות נ"ז א'.

³¹ עיי' לעיל בשעור ה': גזרות הרגל עבירה.

על משנת "אין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו מבעוד יום", מתקיים בירושלמי הדין הבא:

רבי בון בר כהנא בשם רבנן: תבשיל שנתבשל כל צורכו מותר לשהותו על גבי כירה שאינה קטומה. רבי זעירא בעי: בשר בצל וביצה מצטמק ורע לו, וזה מצטמק ויפה לו, ואת אמר הכין? דילמא דלא איתאמרת אלא חמין.³²

ניתן לדייק מן המשנה, שאם בשר בצל וביצה נצולו מבעוד יום, מותר להשאירם על גבי הגחלים. מכאן מבקש רבי בון בר כהנא להסיק, שמותר לשהות תבשיל שנתבשל כל צורכו על גבי כירה שאינה קטומה. מכיון שתבשיל שנתבשל כל צרכו דומה לצלי שנצלה מבעוד יום, ושכירה שאינה קטומה, דומה לגחלים.

אולם רבי זעירא דוחה את ההשוואה הזאת, מכיון שצלי, אחר שנצלה כל צרכו, הוא "מצטמק ורע לו", ואילו תבשיל "מצטמק ויפה לו". ולכן, מסיקה הגמרא, ההשוואה נכונה רק ביחס לחמין, שהתבשלו כל צרכן, והם כמו הצלי "מצטמק ורע לו".

ברור מן הדין בירושלמי, ששיעור הצליה שבו מדובר במשנה הוא כזה, שאחריו כבר "מצטמק ורע לו" שהוא כמובן מצב של צליה גמורה, הרבה מעבר למאכל בן דרוסאי.

ו. צמצום חומרת בית הלל

בעקבות התקבלותה של שיטת רבי חנניה בבבל, בסוגיית הבבלי על משנת "אין צולין בשר בצל וביצה", צומצמה עד מאד הבנת האיסור של בית הלל. נעייין בה כסדרה:

מאן נתנא להא, דתנו רבנן: לא תמלא אשה קדרה עססיות ותורמסין ותניח לתוך התנור ערב שבת עם חשכה. ואם נתנן - למוצאי שבת אסורין בכדי שיעשו. כיוצא בו, לא ימלא נחתום חבית של מים ויניח לתוך התנור ערב שבת עם חשכה, ואם עשה כן - למוצאי שבת אסורין בכדי שיעשו. לימא בית שמאי היא ולא בית הלל! אפילו תימא בית הלל, **גזירה שמא יחתה בגחלים.**³³

כאמור לעיל, הבבליים אינם מפרשת את בית הלל בזיקה לאיסור מלאכה או שביתת כלים של בית שמאי, אלא כגזירה דרבנן "שמא יחתה בגחלים". מכיון שכך, מוטה הדין בגדר האיסור מדין באובייקט – בחפצא של התבשיל, לדין בסובייקט – בגברא המשהה את המאכל בתנור או בכירה. מתוך כך נוצרת האפשרות לצמצם את היקף הגזירה עד מאד:

אי הכי, מוגמר וגפרית נמי לגזור? התם לא מחתי להו, דאי מחתי, סליק בהו קוטר, וקשי להו. אונין של פשתן נמי ליגזור? התם, כיון דקשי להו זיקא, לא מגלו ליה. צמר ליורה לגזור? אמר שמואל: ביורה עקורה. וניחוש שמא מגיס בה? בעקורה וטוחה.³⁴

הגמרא בוחנת את כל המקרים אותם היתירו בית הלל, למרות שגם הם מדובר עומדים על האש והתהליך של המלאכה הנעשית בהם קשור בחימום.

לפי רבי זעירא בירושלמי, ההבדל העקרוני בין כל המותרים שבמשנה לבין צלי, הוא שצלי "דרכו להתהפך". כלומר, שצליה מבוססת בדרך כלל על טיפול מתמשך של הצולה בצלי.³⁵ בניגוד לשאר, שבהם מניחים את החפץ על גבי מקור החום ואין מתעסקים בו.

יש שוני מהותי בין הנוסחה של הירושלמי לפרטים שבבבלי. נראה, שהירושלמי אינו נכנס לדין פרטני בכל סוג של חימום אם יש בו חשש של חיתוי או היפוך, אלא יוצר הבחנה עקרונית בין צליה לבין שאר המלאכות שנזכרו במשנה, בין אלו שמבוססות על חימום ובין אלו שנעשות באופן אחר, כגון שרית דיו וסממנים. נראה, שלדעת הירושלמי אסרו באופן כללי את הצליה, והתירו באופן כללי את שאר המלאכות, בשל ההבדל היסודי ביניהם. ושוב לא יורדים להבחנות פרטניות בכל סוג וסוג של צליה או בכל סוג של מלאכה אחרת. לא כן לפי הצגת הדברים בבבלי. הבבלי גם מעמיד אוקימתות כדי לפרש את ההלכות שבמשנה בהתאם לעקרון שמא יחתה, ביורה "עקורה וטוחה". כל זאת, מפני שלדעת הירושלמי אם המלאכה אינה באופיה מלאכה של "מתהפך", היא מותרת, ואילו לפי הבבלי, יש לברר בכל דוגמה ודוגמה אם אין בה חשש שמא יחתה.

³² ירושלמי שבת א י, ד ע"ב

³³ שבת יח ע"ב

³⁴ שבת יח ע"ב

³⁵ עד עצם היום הזה, מומחי ה"מנגל" וה"ברביקיו" נצבים כל העת ליד הכשר הנצלה, מנפנפים כדי להגביר את האש בגחלים ומהפכים את הצלי מצד לצד.

ז. קדרה חיה

חידוש נוסף העולה משיטת הבבלי בהבנת האיסור כגזירה "שמא יחתה" הוא קולא – במקום שאין חשש לחיתוי:

אמר ר' גזירה שמא יחתה בגחלים, האי קדרה חייתא - שרי לאנוחה ערב שבת עם חשיכה בתנא. מאי טעמא? כיון דלא חזי לאורתא אסוחי מסח דעתיה מיניה, ולא אתי לחתויי גחלים. ובשיל - שפיר דמי, בשיל ולא בשיל - אסיר. ואי שדא ביה גרמא חייתא - שפיר דמי.

הרעיון הזה הוא רעיון מהפכני לגמרי ביחס למה שנתבאר במשנה, מכיון שבקדרה חייתא יש יותר בישול מכל האפשרויות האחרות. הקדרה מוצבת על האש כשאינה מבושלת כלל, והבשר מתבשל והולך במשך כל הלילה. על פי בית שמאי זהו האיסור החמור ביותר בבישול, שכן עיקר המלאכה נעשית בשבת. אם מסבירים את המשניות כפשוטן, שבת הלל מודים לדעתם של בית שמאי במלאכה המתמשכת – רק בדוגמה של צליה, אין לחלק בין הסוגים השונים של בישול, וגם זה יהיה אסור. רק אם מפרשים את הודאת בית הלל לבית שמאי באופן אחר, שבת הלל רק גוזרים גזרה שמא יחתה, אזי אפשר להורות שבקדרה חייתא אין חשש חיתוי.³⁶ הלכה זו היא חידוש שנולד רק בגלל פירוש בית הלל כגזרת "שמא יחתה", מקורה בבבלי והיא גם מנוסחת בארמית בבבלי.³⁷

והשתא דאמר ר' כל מידי דקשי ליה זיקא - לא מגלו ליה, האי בשרא דגדיא ושריק - שפיר דמי, דברחא ולא שריק - אסור, דגדיא ולא שריק, דברחא ושריק, רב אשי - שרי, ורב ירמיה מדיפתי - אסיר. ולרב אשי דשרי, (והתניא) [והתנן]: אין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו מבעוד יום! התם דברחא ולא שריק. איכא דאמרי: דגדיא, בין שריק בין לא שריק - שפיר דמי, דברחא נמי ושריק - שפיר דמי, כי פליגי - דברחא ולא שריק. דרב אשי שרי, ורב ירמיה מדיפתי אסיר. ולרב אשי דשרי, (והתניא) [והתנן] אין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו מבעוד יום! התם בבשרא אגומרי. אמר רבינא: האי קרא חייתא - שפיר דמי, כיון דקשי ליה זיקא, כבשרא דגדיא דמי.³⁸

בעקבות ההיתר של קדרה חיה, נוספו בגמרא עוד ועוד חילוקים דקים בין מקרים שבהם יש חשש לחיתוי ומקרים שבהם יש להניח, בגלל מצבו של התבשיל והצלי, שהאדם לא ירצה לחתות. מכיון שחילוקים אלו עומדים בניגוד לאיסור הכולל שבמשנה, נדחקים האמוראים לתרץ את המשנה באוקימתות: בברחא ולא שריק, בבשרא אגומרי. ולהבחין בין גדיא לברחא, בין שריק ללא שריק. מובן, שההבחנה הזאת אינה פרטית, אלא דגם לחילוק עקרוני, ולכן גם דברים אחרים, כמו הקרא, הדלעת החיה, מסווגים לפי התדמותם לברחא או לגדיא.

ההקלות העולות מן הסוגיה הזאת, שמדברים בה אחרוני האמוראים בבבל, וסתמא דגמרא, מסתכמות בעקרון פשוט: בכל מקרה שאין חשש חיתוי, אין איסור. לכן, דבר שמועד לשהות למשך הלילה מותר, כשהתנור חתום מותר, וכן כשהחיתוי עלול להזיק לצלי מותר. מרחקה של הגישה הזאת מן ההבנה הראשונית את דעת בית הלל הוא גדול. והוא התאפשר בשל הסברת דברי בית הלל בדרך של גזירה "שמא יחתה".

בירושלמי אין מקום לכל הקולות הללו כי הירושלמי לא צמצם את דעת בית הלל לגזירה "שמא יחתה" בלבד. אדרבה, מן הדיון בירושלמי עולה שאין מקום לצמצום שכזה:

בית שמאי אמרו לבית הלל דבר אחד ולא יכלו להשיבן: אמרו בית שמאי לבית הלל אין אתם מודין לנו שאין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו כל צורכן מבעוד יום? ולא יכלו להשיבן. אמר רבי זעירא אילולי דלא מעלה רישי ביני אריותא הוינא אמר טעמא: תמן בצל בשר וביצה דרכן להתהפך הכא מה אית לך מימר? אמר רבי יודן נצלו כאכילת בן דרוסאי, אסור דבר שדרכו להתהפך עד כדי שיצלה כל צורכו מבעוד יום.

אמר רבי מנא לא מסתברא דלא מותר, דינון יכלין למימר לון היאך אתם משיבין לנו מדבר שדרכו לצלות כל צורכו מבעוד יום על דבר שאין דרכו להשרות כל צורכו מבעוד יום!³⁹

אם אין מפרשים את הירושלמי בהשפעת הבבלי, נראה לפרש שמה שנאמר כאן מנוגד לגמרי לעמדת הבבלי. הירושלמי טוען, שאם באמת שיטת בית הלל היתה ממוקדת בגזירה, ניתן היה להם בנקל לדחות את הראיה של בית שמאי מאיסור צליה, לשאר מלאכות הנעשות מאלהן. שהרי היו בית הלל יכולים לדחות בנקל ולומר

³⁶ במקבילה בירושלמי: ירושלמי שבת א ה, ד ע"ב: רבי ביבי בשם רבי יוחנן תבשיל שור שנתבשל כאכילת בן דרוסאי מותר להחזירו על גבי כירה קטומה. ההבדל ניכר: מותר להחזיר רק לכירה קטומה, ומדובר בתבשיל שכבר נתבשל כמאכל בן דרוסאי.

³⁷ זו תופעה אופיינית בהלכות שבותים. כל מקום שבו המיר הבבלי את איסור השבתון בגזרה שמא, נוצרה אפשרות להקל במקום שבו אין חשש לגזרה. כגון: גזרת "שמא יתקן כלי שיר" הותרה על ידי בעלי התוספות, במקום שבו אין חשש לתיקון כלי שיר. ועל בסיס זה התירו לספק ולטפח, לרקוד ולמחוא כפים בשבת. כפי שיוסבר לקמן בשעורנו על איסורי שבות.

³⁸ שבת יח ע"ב.

³⁹ ירושלמי שבת א ה, ד ע"א.

"היאך אתם משיבין לנו מדבר שיש בו חשש שמא יחתה...". רק אם מבינים שיש מישור משותף של איסור לצליה ולשרית הדיו, ניתן להשוות ביניהם ולהקשות לבית הלל. לדברי רבי מונא, אפשר היה לבית הלל להשיב לבית שמאי, שבשר "דרכו להצלות כל צורכו מבעוד יום", מה שאין כן דיו וסמנים וכרשינין, שאין דרכם להשרות כל צורכו מבעוד יום. "כל צרכו" – דווקא, ולא די כמאכל בן דרוסאי.

ח. חסורי מחסרה

כדרך שפירשה הגמרא הבבליית את משנת פרק ראשון אליבא דחנניה ובשיטת "שמא יחתה", כך עשתה גם בפירוש המשנה בראש פרק כירה. גם כאן, הביאור של הגמרא למשנה נראה מאולץ ודחוק.

איבעיא להו: האי לא יתן לא יחזיר הוא, אבל לשהות משהין אף על פי שאינו גרוף ואינו קטום, ומני? חנניה היא, דתניא, חנניה אומר: כל שהוא כמאכל בן דרוסאי מותר לשהותו על גבי כירה, אף על פי שאינו גרוף ואינו קטום. או דילמא: לשהות תנן, ואי גרוף וקטום אין, אי לא לא, וכל שכן להחזיר.⁴⁰

הצעת הספק הזאת מכניסה את חנניה לתוך המשנה. בלי חנניה, הפירוש של המשנה הוא כפשוטה, מדובר על איסור שהיה, "נותנים עליה תבשיל". גם בית הלל מתירים רק בגרופה וקטומה. כמפורש בצד השני של הספק, ב"או דילמא". ברור מאופן הצגת השאלה בגמרא, שהצד הראשון של הספק אינו נובע מצורך פרשני פנימי במשנה, אלא ממקור חיצוני: "ומני? חנניה היא". כדי להתאים את המשנה לחנניה, הגמרא מסבירה שאין במשנה איסור שהיה אלא איסור החזרה.

הצד הראשון של הספק, המעמיד את פירוש המשנה במובן של "לא יחזיר", קשה ליישוב בלשון המשנה. לא ברור על איזו החזרה מדובר, האם הכוונה להחזרה בשבת עצמה, או גם קודם השבת. לעיל ביארנו בפשט המשנה שבסיפא בה מוזכרת החזרה בפירוש, נראה שמדובר על חזרה בערב שבת, כפי שביארו התוספות.⁴¹

אבל רש"י ביאר שמדובר על החזרה בשבת עצמה.

רש"י הטעין את הפירוש הזה כבר בפירושו למשנה:

אבל לא תבשיל – דניחא ליה בישוליה, ואתי לאחתי, אי נמי, נתקיימה מחשבתו ומיחזי כמבשל. לא מחזירין – בשבת, דמיחזי כמבשל.⁴²

רש"י מציע שתי סיבות לאיסור שהיה כשאינה גרופה וסיבה אחת לאיסור חזרה בגרופה. באיסור שהיה, מסביר רש"י שיש חשש חיתוי, כמבואר בגמרא לוסף פרק ראשון, ובנוסף יש גם חשש של "מחזי כמבשל" כאשר "נתקיימה מחשבתו" והתבשיל הוסיף להתבשל בשבת. בכך הוסיף ממד אובייקטיבי לאיסור. הדבר אינו תלוי רק בחששות שמא האדם יחתה, אלא גם באופן שבו נראה המעשה בעיני המתבונן. באיסור החזרה, מדגיש רש"י שמדובר בשבת עצמה, אבל הוא מדגיש שאין איסור מבשל ממש כאשר מחזירין התבשיל בשבת, כפי הנראה בגלל שהוא סובר כחנניה שאין בישול במבושל כבן דרוסאי.

הפירוש שמדובר במשנה בהחזרה בשבת עצמה אינו פשט המשנה, כמשתמע מדברי אמוראים בגמרא:

אמר רב ששת: לדברי האומר "מחזירין" – מחזירין אפילו בשבת, ואף רבי אושעיא סבר: אף מחזירין אפילו בשבת.⁴³ כלומר, שניהם סבורים שהמובן הפשוט של המשנה משמעה מחזירין בחול, והם מוסיפים שלדברי האומר מותר להחזיר, מותר להחזיר גם בשבת.⁴⁴

גם מן הדיון של הגמרא בהכרעת הספק הראשוני כיצד לפרש את המשנה, ברור שהפירוש שמתאים יותר ללשון המשנה הוא ש"לא יתן" פירושו "לא יקיים", דהיינו – שהיה.

תא שמע, מדקתני תרי בבי במתניתין: בית שמאי אומרים: חמין אבל לא תבשיל, ובית הלל אומרים: חמין ותבשיל. בית שמאי אומרים: נוטלין אבל לא מחזירין, ובית הלל אומרים: אף מחזירין.

אי אמרת בשלמא לשהות תנן, הכי קתני: כירה שהסיקוה בקש ובגבבא משהין עליה תבשיל, בגפת ובעצים לא ישא עד שיגרוף או עד שיתן אפר, ומה הן משהין? בית שמאי אומרים: חמין אבל לא תבשיל, ובית הלל אומרים: חמין ותבשיל. וכי היכי דפליגי בלשהות פליגי נמי בלהחזיר, שבית שמאי אומרים: נוטלין אבל לא מחזירין, ובית הלל אומרים: אף מחזירין.

אלא אי אמרת להחזיר תנן, הכי קתני: כירה שהסיקוה בקש ובגבבא מחזירין עליה תבשיל, בגפת ובעצים לא יחזיר עד שיגרוף או עד שיתן אפר. ומה הן מחזירין? בית שמאי אומרים: חמין אבל לא תבשיל, ובית הלל אומרים: חמין ותבשיל. בית

⁴⁰ שבת לו ע"ב.

⁴¹ בד"ה ובית הלל אומרים אף מחזירין, לו ע"ב.

⁴² רש"י שבת לו ע"ב.

⁴³ בבלי שבת לח א-ב.

⁴⁴ כמפורש בתוספות ד"ה ובית הלל אומרים אף מחזירין, ל"ז ב'.

שמאי אומרים: נוטלין אבל לא מחזירין, ובית הלל אומרים: אף מחזירין. הא תו למה לי? השאלה של הגמרא פשוטה וחמורה: במשנה יש שתי בבות, הראשונה עוסקת ב"לא יתן" והשניה ב"לא יחזיר". אם מסבירים שלא יתן הוא לא יקיים, כלומר, לא ישהה, אזי חלוקת המשנה ברורה. הרישא עוסקת בשהיה, והסיפא בחזרה. אולם אם מסבירים שלא יתן הוא לא יחזיר – מה בין הרישא והסיפא, הרי זו כפילות מיותרת. מובן, שאפשר להסביר שההבדל בין הרישא לבין הסיפא הוא בין החזרה בערב שבת לבין החזרה בשבת עצמה. לכן פירש רש"י כך את הסיפא כבר בגוף המשנה, שלא ימצאו שני חלקיה סותרים זה את זה. אלא שהבדל זה אינו עולה יפה עם הלשון, וגם מבחינת ההלכה בהקשרה, הוא חידוש גדול, שהרי המשנה עוסקת בערב שבת ולא בדיני ביטול בשבת עצמה. חומרתה של הקושיה מאלצת את הגמרא לתקן את המשנה בדרך של חסורי מחסרה, ולהכניס לרישא גם את הלכות שהיה:

לעולם אימא לך להחזיר תנן, וחסורי מיחסרה והכי קתני: כירה שהסיקוה בקש ובגבבא מחזירין עליה תבשיל, בגפת ובעצים לא יחזיר עד שיגרוף או עד שיתן את האפר. (אבל לשהות משהין, אף על פי שאינו גרוף ואינו קטום. ומה הן משהין?) בית שמאי אומרים: חמין אבל לא תבשיל, ובית הלל אומרים: חמין ותבשיל. (והך חזרה דאמרי לך לאו דברי הכל היא אלא מחלוקת בית שמאי ובית הלל) שבית שמאי אומרים: נוטלין ולא מחזירין, ובית הלל אומרים: אף מחזירין.⁴⁵ לפנינו דוגמה מובהקת, שבה הגמרא נדחקת להעמיד משנה שלא כפשוטה כדי להתאימה להלכה המקובלת. נראה, שגם כאן, כמו במקומות אחרים, קיימת מודעות גמורה של הגמרא למהלך הפרשני המאולץ, והיא נוקטת בו רק כדי להעמיד את המשנה כדעת חנניה.⁴⁶ דבר זה מתברר והולך גם משאר חלקי הסוגיה, כפי שיתפרש להלן.

ט. בין תוכה לעל גבה

המקור הבא שממנו מציעה הגמרא לפשוט את הספק הפרשני במשנה הוא מימרא של רב. לעיל נתבאר, שדעתו של רב כרבי חנניה, והוא מתיר את שנצלה כמאכל בן דרוסאי.⁴⁷

תא שמע, דאמר רבי חלבו אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: לא שנו אלא על גבה, אבל לתוכה אסור. אי אמרת בשלמא להחזיר תנן היינו דשני בין תוכה לעל גבה, אלא אי אמרת לשהות תנן מה לי תוכה מה לי על גבה! מי סברת רבי חלבו ארישא קאי? אסיפא קאי ובית הלל אומרים אף מחזירין. ואמר רבי חלבו אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: לא שנו אלא על גבה, אבל תוכה אסור.⁴⁸

רש"י מסביר כך: שאלת הגמרא מניחה שהחילוק בין תוכה ובין על גבה הוא משמעותי רק אם מעמידים את המשנה בהחזרה.⁴⁹ לפי הצעת פירוש זו, מותר להשהות גם על כירה שאינה גרופה, ולכן יש הבדל בין "על גבה", שמותר, לבין "תוכה" שהוא כהטמנה ברמץ, ולכן אסור. אבל אם מפרשים שהמשנה אוסרת שהיה על כירה שאינה גרופה וקטומה, וההיתר הוא רק להשהות על גבי גרופה וקטומה, מה ההבדל בין על גבה לבין תוכה? בשני המקרים חום הכירה חסר משמעות.

ההנחה של הגמרא היא, שניתן להסיק מדברי רבי חלבו, שרב מפרש את המשנה אליבא דחנניה. הדבר סביר, שהרי רב סובר כחנניה. אמנם, אין זאת אומרת שרב בהכרח מפרש את משנתו כחנניה.⁵⁰ ואכן, הגמרא אינה מאלצת אפילו את רב לפרש את המשנה אליבא דחנניה, ומראה שניתן לפרש שדברי רב ניתנים להסבר במשנה גם לפי הפירוש האחר, הפשטי.

⁴⁵ שבת לו ע"א.

⁴⁶ ענין זה נתבאר יפה בדיון הרחב על האוקימתא, לעיל שער ב': "עקירה והנחה מעל מקום ד'".

⁴⁷ שבת כ' ע"א.

⁴⁸ מאמר דומה מובא בשם רבי חלבו גם בירושלמי בסוגייתנו.

⁴⁹ החילוק בין תוכה לעל גבה מופיע במשנה ב', בתנור. שם יש חשיבות להבדל מפני שנתונה בתוך התנור מבשלת באופן הרבה יותר משמעותי מאשר מחוץ לו, על גביו. העובדה שמשנה ב' טרחה לחלק בין תוכה לעל גביו, בתנור, ומשנה א' העוסקת בכירה, אינה מחלקת ביניהם, מעידה על כך שבאמת בכירה אין להבחנה זו משמעות, ותומכת בפירוש הפשוט של המשנה, שמדובר בשהיה על גבי כירה גרופה וקטומה.

⁵⁰ רב אינו אמור, באופן עקרוני, לפרש את המשניות אליבא דהלכתא. אפילו הוא עצמו יכול לחלוק על משנה, משום ש"רב תנא הוא ופליגי", על אחת כמה וכמה כשיש דעת תנאים התומכת בדעתו וחולקת על המשנה. המגמה ליישב תמיד את המשנה אליבא דהלכתא אופיינית לדורות מאוחרים יותר, כפי שהוסבר בשעורנו על האוקימתא בהרחבה.

י. שתי כירות המתאימות

כפי שראינו בתחילת השעור, התוספתא גורסת "מקיימין" במקום שבמשנה נאמר "נותנים". לפיכך, היא יכולה להוות מקור מספק כדי להוכיח שהפירוש הפשוט במשנה הוא "לשהות תנן". וכך אמנם מסיקה הגמרא:

תא שמע: שתי כירות המתאימות, אחת גרופה וקטומה ואחת שאינה גרופה ואינה קטומה, משהין על גבי גרופה וקטומה, ואין משהין על שאינה גרופה ואינה קטומה. ומה הן משהין? בית שמאי אומרים: ולא כלום, ובית הלל אומרים: חמין אבל לא תבשיל. עקר, דברי הכל לא יחזיר, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר, בית שמאי אומרים: חמין אבל לא תבשיל, ובית הלל אומרים: חמין ותבשיל. בית שמאי אומרים: נוטלין אבל לא מחזירין, ובית הלל אומרים: אף מחזירין.

אי אמרת בשלמא לשהות תנן; מתניתין מני? רבי יהודה היא, אלא אי אמרת להחזיר תנן, מתניתין מני? לא רבי יהודה ולא רבי מאיר. אי רבי מאיר קשיא לבית שמאי בחדא, ולבית הלל בתרתי. אי רבי יהודה קשיא גרופה וקטומה!

אין לגמרא דרך לתרץ את התוספתא כפי שתירצה את המשנה, כיון שאת הנוסח "מקיימין" אי אפשר בשום אופן להסביר כ"להחזיר".⁵¹ אולם הגמרא גם אינה מחויבת לפרש את המשנה אליבא דהתוספתא, והיא יוצרת מחלוקת ביניהן:

לעולם אימא לך: להחזיר תנן, ותנא דידן סבר לה כרבי יהודה בחדא, ופליג עליה בחדא. סבר לה כרבי יהודה בחדא: בחמין ותבשיל, ונוטלין ומחזירין. ופליג עליה בחדא, דאילו תנא דידן סבר: לשהות, ואף על פי שאינו גרופ וקטום, ורבי יהודה סבר: בלשהות נמי, גרופ וקטום אין, אי לא לא.

משמע, שהתנא דידן חולק על תנא דתוספתא, והוא מייצג דעה אחרת מזו שפירשו התנאים האחרים. ודאי פשוט יותר לומר שהוא כרבי יהודה, ואין במשנה מקום כלל לדעת חנניה. התיקון בדרך של "חסורי מחסרא" נחוץ לפירוש המשנה, כי יש מגמה להעמיד אותה אליבא דהלכתא, אולם אין צורך לעשות זאת בתוספתא, ולכן אפשר להותירה כחולקת על ההלכה של המשנה ועל דעת רבי חנניה, שכמותה פירשו את המשנה, ולו בדוחק.⁵²

יא. קטמה והובערה

בפיסקה הבאה, מביאה הגמרא שני מקורות מאמוראי ארץ ישראל, רבי אושעיא ורבי יוחנן, ששניהם מתירים להשהות על כירה ש"קטמה והובערה":

אמר רבי יצחק בר נחמני אמר רב אושעיא: קטמה והובערה משהין עליה חמין שהוחמו כל צרכן, ותבשיל שבשיל כל צרכו. שמע מינה: מצטמק ויפה לו מותר? שאני הכא, דקטמה. אי הכי, מאי למימרא? הובערה איצטריכא ליה, מהו דתימא: כיון דהובערה הדרא לה למילתא קמיינתא, קמשמע לן.⁵³

בשלב השאלה, הבינו בגמרא שההיתר של רבי אושעיא ורבי יוחנן מבוסס על ההנחה שמותר להשהות על גבי כירה שאינה גרופה ואינה קטומה חמין שהוחמו מערב שבת ותבשיל שבשיל כל צרכו. הוי אומר: כדעת רבי חנניה ורב, המסייגים את משנת בשר בצל וביצה למקרה של פחות ממאכל בן דרוסאי. לפי הגישה הזאת, כשם שאין חשש לחיתוי בצלוי כמאכל בן דרוסאי, אין חשש לחיתוי במקרה של מבושל כל צרכו. גם אם מצטמק ויפה לו. הגמרא דוחה את הפירוש הזה, וקובעת שמדובר בהשהיה על כירה גרופה וקטומה. לפי זה, מתקשה הגמרא בשאלה מה החידוש בכך, ומתרצת שמדובר בהובערה, ואם כן, שוב אין היא גרופה וקטומה.

הגמרא ממוקדת בשאלת פירוש המשנה, ולכן אינה ממשיכה את הדיון בגוף הדברים, אולם יש מקום לשאול, מדוע באמת אם הובערה לא בטלה הקטימה, ומדוע להתייחס אל כירה שהובערה כאל כירה גרופה? רש"י מסביר שהקטימה מהוה גילוי דעת של האדם שאינו מעוניין בהמשך הבישול, ולכן היא מועילה להסיר את החשש "שמא יחתה". הסבר זה הולם יפה רק את הגישה הסובייקטיבית, הרואה בכל האיסור גזרה שמא יחתה בלבד. אולם לפי הנימוק האחר שהביא רש"י באיסור החזרה, ש"מחזי כמבשל" והסבר שהצענו הירושלמי, שיש בהשהיה על כירה איסור עצמי בשל המלאכה הנמשכת לתוך השבת, לא ברור מה בין הובערה לבין שאינה גרופה וקטומה. גם המפרשים על דרך "שמא יחתה" צריכים להוסיף עוד ולומר, שיש כאן צירוף של שני גורמים

⁵¹ בתוספתא שבת ב', יא ברור שיש איסור שהיה על כירה שאינה גרופה וקטומה: "כירה שהסיקה בגפת ובעצים סומכין לה ואין מקיימין עליה עד שתהא גרופה וקטומה". הגמרא לא נזקקת לתוספתא הזאת כי היא בודאות חולקת על הצעת הפירוש שלה במשנתנו.

⁵² הקטע הבא בגמרא סוטה מן הדיון הישיר בפירוש המשנה, ודן בעקבות ברייתת הכירה הכפולה, בשאלת הסמיכה לכירה. כיון שהמניח על אחת משתי הכירות, גם סומך לאחרת, בה בעת. אנו לא נעסוק בהלכת הסמיכה כאן.

⁵³ שבת לו א-ב. מימרא דומה ודין דומה מובא מיד אחר כך: רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן. הגמרא שואלת "היינו הך" ומתרצת שההבדל בין המימרות הוא בסוג הגחלים: "גחלים של רותם איצטריכא ליה". לעניינו, חשובה המימרא השניה בשל העובדה שרבי יוחנן סובר כרבי אושעיא והם מייצגים מסורת ארץ ישראלית שהגיעה לבלב.

להקל מחשש חיתוי – גם גילוי הדעת שבקטימה הראשונית, וגם העובדה שכבר נתבשל כל צרכו. אם לא נתבשל כל צרכו, לא מועיל גילוי הדעת ועדיין נחוש ל"שמא יחתה".⁵⁴ נמצא, שכדי להסביר את דברי רבי אושעיא ורבי יוחנן כשיטת הבבלי, יש לחזור ולהשתמש בחילוקים דקים מן הסוג שהועלו למשנת "אין צולין" בסוף פרק ראשון: בין גדיא לברחא, בין שריק ללא שריק וכדומה. אבל יתכן, שהלכה זו של רבי אושעיא ורבי יוחנן מצריכה ביאור אחר, והוא עולה מהמשך הסוגיה, בה מובאות מימרות נוספות בשם רבי יוחנן בנידונו:

יב. שיטת רבי יוחנן ומעשי האמוראים

בהמשך הסוגיה, מובאים שני מאמרים של רבי יוחנן, המחייבים דיון, כל אחד בפני עצמו, וכן העמדה שלהם זה מול זה וביורח היחס ביניהם.

אמר רב ששת אמר רבי יוחנן: כירה שהסיקה בגפת ובעצים משהין עליה חמין שלא הוחמו כל צורכן ותבשיל שלא בישל כל צורכן, עקר לא יחזיר עד שיגרוף או עד שיתן אפר.

דברי רבי יוחנן אלו הם כצד המיקל בסוגייתנו: משמע שמותר להשהות על כירה שאינה גרופה וקטומה מה שלא התבשל כל צרכו. מעתה ברור שגם בקטמה והובערה הוא מקל, והשאלה היא רק מדוע הצריך בקטמה והובערה שיהיה מבושל כל צרכו.

קסבר: מתניתין להחזיר תנן, אבל לשהות משהין אף על פי שאינו גרוף ואינו קטום.

אמר רבא: תרווייהו תננהי, לשהות תנינא: אין נותנין את הפת בתוך התנור עם חשיכה, ולא חררה על גבי גחלים, אלא כדי שיקרמו פניה. הא קרמו פניה שרי. להחזיר נמי תנינא: בית הלל אומרים: אף מחזירין. ועד כאן לא קשרו בית הלל אלא בגרופה וקטומה, אבל בשאינה גרופה וקטומה לא. ורב ששת נמי: דיוקא דמתניתין קמשמע לן.

הגמרא מפרשת שרבי יוחנן לומד את משנתנו כ"להחזיר תנן". כדעת חנניה. כך מתבקש, לא רק מפני שהמאמר שלו מתאים לשיטת חנניה, אלא גם מפני ששיטת רבי יוחנן היא לפסוק שהלכה כסתם משנה, ואם כן, צריך שהמשנה תתאים להלכה המקובלת. מכאן מתברר מהו הגורם שאילץ את הסוגיה להציע את הפירוש הדחוק במשנה ולהתאימה לדעת חנניה – העובדה שרבי יוחנן פוסק כך, ולדבריו, הלכה כסתם משנה!⁵⁵

רבא מתקדם צעד נוסף, ולדעתו – גם את משנת "אין צולין" אפשר להסביר כחנניה, וכפי שעשה זאת רב. כשם שרב התיר צליה מהשעור של כמאכל בן דרוסאי, כך רבא מפרש את "קרמו פניה" כשעור של "התבשל כל צרכו", דהיינו – גם כשקרמו פניה עדיין אינו "מצטמק ורע לו" והוא מותר אליבא דבית הלל.

מן המאמר הבא משתמע שיש מחלוקת בין האמוראים במעמדו של תבשיל שבישל כל צרכו ומצטמק ויפה לו:

אמר רב שמואל בר יהודה אמר רבי יוחנן: כירה שהסיקה בגפת ובעצים משהין עליה תבשיל שבישל כל צורכו וחמין שהוחמו כל צורכן ואפילו מצטמק ויפה לו. אמר ליה ההוא מדרבנן לרב שמואל בר יהודה: הא רב ושמואל דאמרי תרווייהו: מצטמק ויפה לו אסור! אמר ליה: אטו לית אנא ידע דאמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: מצטמק ויפה לו אסור! כי קאמינא לך לרבי יוחנן קאמינא.

בגמרא מוצגת במפורש מחלוקת בין רב ושמואל המחמירים במצטמק ויפה לו, לבין רבי יוחנן המיקל בו. משמע, שלמרות מה שפסק רב בצלי, שהחל ממאכל בן דרוסאי כבר מותר ליתנו לתנור, אין הוא סובר כך בחמין ותבשיל. ואילו רבי יוחנן נסמך על דעת חנניה ומקיש מצלי גם לתבשיל וחמין, ומחשיב מצטמק ויפה לו בתבשיל כמאכל בן דרוסאי בצלי.

הבעיה שהגמרא לא דנה בה בפירוש היא שיש סתירה גם בין שתי המסורות של רבי יוחנן. רב שמואל בר יהודה אומר שרבי יוחנן מתיר בכירת גפת ועצים רק אם מבושל כל צרכו, ולעיל, רב ששת ציטט בשמו שהוא מתיר גם אם לא מבושל כל צרכו. הראשונים נחלקו כיצד לכלכל את הסתירה הזאת.⁵⁶

הרשב"א פירש, בעקבות רב האיי גאון כך: כל האמוראים סוברים כדעת חנניה. כלומר, שמותר לתת צלי בתנור ערב שבת עם חשיכה אם נצלה כמאכל בן דרוסאי. רבי יוחנן, כפי שהסבירו רבא, הולך בעקבותיו גם לפת ותבשיל וחמין, וסובר שכל שעבר שלב בישול "כל צרכו", מותר לשהותו.⁵⁷

⁵⁴ כך פירש רמב"ן, לו ע"ב. בסוגייתנו.

⁵⁵ הרשב"א (לו ב', ד"ה הא דאמר) העיר על כך שיש להתאים את דברי רבי יוחנן לסתם משנה, ואף על פי שיש מקרים שאומרים "תרי אמוראי אליבא דרבי יוחנן" כדי לתרץ סתירה בין סתם משנה לפסק של רבי יוחנן, הרי שהגמרא טורחת להקשות וליישב.

⁵⁶ לדעת רש"י זו מחלוקת אמוראים אליבא דרבי יוחנן. הרשב"א מיישב את המאמרים כמבואר בפנים.

רב ושמואל אף הם סוברים כחנניה. חייבים לפרש כך, שהרי רב הוא זה שפירש את משנת אין צולין אליבא דחנניה. אלא שרב סובר שיש לחלק בין צליה כמאכל בן דרוסאי, לבין נתבשל כל צרכו. החילוק הוא מן הסוג שדון לעיל בסוגית "קדרה חייטא": צלוי כמאכל בן דרוסאי עדיף מנתבשל כל צרכו, כי דבר שנתבשל כל צרכו ועדיין "מצטמק ויפה לו", מפתה יותר לחתוי מעט מאשר צלי. צלוי כמאכל בן דרוסאי דומה לקדרה חייטא בכך שהאדם ויתר על החיתוי בו, מכיון שאין סיכוי שייגיע לרמת צליה גמורה. לעומת זאת, דבר הקרוב לגמר בישולו – יש יותר חשש שיחתוהו.⁵⁸

שלוש המימרות בשם רבי יוחנן אינן חולקות זו על זו, לדעת הרשב"א, אלא משלימות: נחוצה מימרא אחת המתירה השהית תבשיל שלא נתבשל כל צרכו – כשיטת חנניה ורב המתירים משלב "בן דרוסאי", ונחוצה מימרא שניה המתירה גם תבשיל שנתבשל כל צרכו, דלא כרב הסובר שבמקרה כזה דווקא יש לאסור. המימרא "קטמה והובערה" גם היא, לפי פירוש זה, עולה בקנה אחד. קטמה והובערה אינו שונה מלא קטמה כלל, ומותר להשהות עליה גם הוחמו כל צרכן וגם אם הוחמו מעט, "בשיל ולא בשיל" כמאכל בן דרוסאי.

יג. מסקנת הסוגיה

בסופו של דבר, מתברר שהשאלה הפרשנית במשנה מהוה גם שיקוף של שאלה הלכתית מעשית שהתקיימה בבבל בימי האמוראים:

אמר ליה רב עוקבא ממישן לרב אשי: אתון דמקרביתו לרב ושמואל עבידו כרב ושמואל, אגן נעביד כרבי יוחנן. אמר ליה אביי לרב יוסף: מהו לשהות? אמר ליה: הא רב יהודה משהו ליה ואכיל. אמר ליה: בר מיניה דרב יהודה, דכיון דמסוכן הוא אפילו בשבת נמי שרי למעבד ליה, לי ולך מאי? אמר ליה: בסורא משהו, דהא רב נחמן בר יצחק מרי דעובדא הוה ומשהו ליה ואכיל.

אמר רב אשי: קאימנא קמיה דרב הונא ושהין ליה כסא דהרסנא ואכל ולא ידענא אי משום דקסבר מצטמק ויפה לו מותר, אי משום דכיון דאית ביה מיחא מצטמק ורע לו הוא. אמר רב נחמן: מצטמק ויפה לו אסור, מצטמק ורע לו מותר. כללא דמלתא: כל דאית ביה מיחא מצטמק ורע לו, לבר מתבשיל דליפתא, דאף על גב דאית ביה מיחא מצטמק ויפה לו הוא. והני מילי דאית ביה בשרא, אבל לית ביה בשרא מצטמק ורע לו הוא. וכי אית ביה בשרא נמי לא אמרן אלא דלא קבעי לה לאורחין, אבל קבעי לה לאורחין מצטמק ורע לו. לפדא דייסא ותמרי מצטמק ורע להן.

למעשה, מחלוקת אמוראי בבל וארץ ישראל היא אם מותר להשהות על גבי כירה שאינה גרופה וקטומה דבר שהתבשל כל צרכו ומצטמק ויפה לו. רב נחמן, פוסק בבלי מובהק, פוסק שמצטמק ויפה לו אסור. מעתה ברור, שהשאלה איך לפרש את משנתנו שבה נפתחה הסוגיה, נובעת ישירות מן ההתאמה של המחלוקת המעשית לסתם המשנה. הסוברים כרבי יוחנן יבקשו להעמיד את משנתנו בחזרה, כדי שסתם המשנה יותאם לדעת רבי יוחנן, והחולקים, רב ושמואל וסיעתם, יפרשו את משנתנו כפשוטה, כך שהיא אוסרת שהיה על גבי כירה שאינה גרופה וקטומה.

יד. המחלוקת הארצישראלית

נראה ששרשיה של המחלוקת בין אמוראי בבל נעוצה במחלוקת תנאים בארץ ישראל. הגמרא מעידה על כך שרבי יוסי אסר השהיה אפילו בתבשיל שמצטמק ויפה לו – ובזה דעתו דומה לדעת תלמידי רבי עקיבא האחרים, רבי יהודה ורבי מאיר:

תא שמע, דאמר שמואל בר נתן אמר רבי חנינא: כשהלך רבי יוסי לציפורי מצא חמין שנשתהו על גבי כירה ולא אסר להן, ביצים מצומקות שנשתהו על גבי כירה ואסר להן. מאי לאו לאותו שבת? לא, לשבת הבאה. מכלל דביצים מצומקות מצומקות ויפה להן נינהו? אין, דאמר רב חמא בר חנינא: פעם אחת נתארחתי אני ורבי למקום אחד, והביאו לפנינו ביצים מצומקות כעוזרדין, ואכלנו מהן הרבה.⁵⁹

אבל גם שיטת חנניה היתה רווחת בארץ ישראל, כפי שרואים מפסיקותיהם של רבי אושעיא ורבי יוחנן, ומכאן המוצא לדעה המרחיבה ביותר, המתירה להחזיר אפילו בשבת:

אמר רב ששת: לדברי האומר מחזירין אפילו בשבת. ואף רבי אושעיא סבר: אף מחזירין אפילו בשבת; דאמר רבי אושעיא:

⁵⁷ יתכן לנסח באופן קיצוני, שדעת רבי יוחנן היא שאין איסור בישול דאורייתא אחרי שהתבשל כל צרכו – כפי שפסק בהלכות בישולי נכרים, שבישול הגוי אינו נחשב עוד, אחרי שנצלה כמאכל בן דרוסאי. הרשב"א אינו מפרש כך, וכל דיונו הוא בתוך התחום של "שמא יחתה".

⁵⁸ קיים דומים לחילוק הזה מצויים כבר בסוגית הירושלמי למשנת אין צולין.

⁵⁹ שבת לח ע"א.

פעם אחת היינו עומדים לעילא מרבי חייא רבה, והעלנו לו קומקמוס של חמין מדיטא התחתונה לדיטא העליונה, ומזגנו לו את הכוס והחזרנוהו למקומו, ולא אמר לנו דבר.⁶⁰

נראה, שבחמין שהוחמו כל צרכן אין דין בישול כלל, ולכן גם אין חוששים שנראה כמבשל, ובודאי שגם אין חשש חיתוי.

אפשר להצביע על תהליך היסטורי של מחלוקת עתיקה שהוכרעה בסופו של דבר לצד קולא. בתחילה נראה שהעמדת צלי ותבשיל על גבי מקור חום כך שימשיכו להצלות ולהתבשל בשבת אסורה, גם לדעת בית הלל. לא מפני גזרה, אלא מפני שאופיה של מלאכה זו שהיא מלאכה מתמשכת בליווי מעשה אדם. רק במקרה שהצליה והבישול העיקריים נסתיימו כבר בערב שבת, הותר להשאיר על גבי מקור החום את המאכל עד סעודת שבת. ככלל, לא נהגו להשאיר תבשיל וחמין על האש, אלא היו מסירים אותם רותחים קודם שבת, ומטמינים כדי לשמור על החום. הטמנת החמין היתה פעולה מקבילה להדלקת הנר – ברגע האחרון לפני שבת, כדי שהמאכלים ישמרו על חומם.

בבית מדרשם של התנאים בדור תלמידי רבי עקיבא נשמרה העמדה הבסיסית הזאת ועל פי עוצבה ההלכה במשנה ובתוספתא. בצידה של השיטה הזאת, התקיימה בארץ ישראל בימי התנאים גם שיטתו של חנניה, שגורס שמוותר להשהות על גבי כירה גם צלי, משעה שהתבשל כמאכל בן דרוסאי. שיטת חנניה התקבלה להלכה בבבל, וגם בארץ ישראל בתקופת האמוראים יש שהורו כמותו, כדוגמת רבי אושעיא ורבי יוחנן. בתלמוד הבבלי נעשו שני מהלכים פרשניים המאפשרים לפרש את המשניות כהלכת רבי חנניה. האחד – הסבר האיסור כגזרה "שמא יחתה". בכך נוצרה האפשרות להקל בכל מקום שבו אין חשש "שמא יחתה", ונפרמת אחידותו של האיסור. המהלך הפרשני האחר הוא בהסבר המשניות אליבא דחנניה. פירוש משנת "שיצלו מבעוד יום" בשעור הנמוך של מאכל בן דרוסאי, ופירוש המילה "נותנים" במשנת כירה כהחזרה ולא כשהיה. על מנת לפרש את משנת כירה כדעת רבי חנניה צריך גם לתקנה בדרך של "חסורי מחסרא והכי קתני" אבל בסופו של התהליך הפרשני עולה המשנה יפה עם הלכת רבי חנניה, ואפשר לומר שגם בסוגייתנו תקף הכלל של רבי יוחנן: "הלכה כסתם משנה".

⁶⁰ שבת לח א-ב. בהמשך מובא בשם רבי יוחנן, שאפילו אם הניח את הקומקום על גבי קרקע, יכול להחזירו לכירה.